

Історія в Україні XX ст. відігравала і нині зберігає роль індикатора стану суспільства та поля, де змагаються за душі сучасників та проекти майбутнього. Особливо відчутним в українській історичній та історіографічній традиції завжди був зв'язок між історією й суспільно-політичним контекстом. Вітчизняні історики щоразу постають поміж дилемами академічної свободи та політичного замовлення, фахової етики й патріотичних цінностей, суспільних інтересів та індивідуального вибору. Дороздумів над цими загальновідомими речами спонукає й нова книга Андрія Портнова. Автор пропонує «начерки інтелектуальних біографій» (с.7) добре знаних та відомих лише «вузьким» фахівцям українських дослідників минулого – Володимира Пархоменка, В'ячеслава Заїкина, Віктора Петрова, Омеляна Пріцака, Ярослава Дашкевича та Ярослава Ісаєвича, а також «спробу колективного портрета» (с.8) дніпропетровського середовища істориків 1920–1930-х рр. На цілком слушну думку А.Портнова, героїв його праці об'єднує не лише присутність в історіографічному просторі XX ст., а й особистісний вибір, який полягав у тому, що вони «мусили, боронячи свою наукову свободу та право на вільну думку і творчість, шукати способи співіснувати з різними політичними системами і культивувати складність у спрощеному, ідеологічно поділеному та насиченому особистою ворожнечею просторі» (з анотації до книги).

Праця починається зі вступу, названого «Бійці за історію», де автор уміщує аргументацію підбору «героїв» його тексту, та опис його «приватної» історії про те, яким чином з'являлася та реалізовувалася дослідницька зацікавленість до кожного з них.

Перший нарис – «Бути науковцем у тоталітарній державі: дніпропетровські історики та радянська влада (1918–1939)» (с.15–38) (із ним тематично корелюється й невеличкий нарис «Катеринославський трикутник: Дмитро Яворницький, Михайло Грушевський... (Пошуки третього невідомого)» (с.99–103)) – присвячено показу того, як формувалося середовище істориків міжвоєнного Катеринослава/Дніпропетровська, як місцеві історики поводитися за умов «досить широкої академічної свободи» (с.21) у радянській Україні 1920-х рр. та яким чином вони виживали (фізично й науково) із початком сталінської репресивної хуртовини. Тут знаходимо вельми інформативні відомості про творчі біографії таких представників зазначеного осередку, як Дмитро Яворницький, Митрофан Бречкевич, Михайло Злотніков, Павло Козар, Павло Матвієвський, Кость Гуслистый, Володимир Пархоменко (якому автор присвятив і спеціальний нарис, про що йтиметься нижче), Іван Степанів. Показано, що індивідуальні наукові кар'єри істориків у тих обставинах були відмінними, проте майже всі (за винятком П.Козаря) по суті змушені були наступити на горло власній пісні, що призвело до «знищення наприкінці 1930-х рр. самобутнього дніпропетровського осередку» (с.36).

Один із ключових нарисів праці А.Портнова – «Володимир Пархоменко: історик та його історіографічні образи» (с.39–98). Докладний аналіз «історіографічної біографії» цього вченого дав авторові підстави зробити

висновки, що за В.Пархоменком закріпилася стійка репутація «репресованого історика з незначною кількістю наукових праць» (с.44). Наступні частини нариса, де описано складні життєві перипетії дослідника, його наукову кар'єру та проаналізовано головні наукові ідеї і їх рецепцію, як здається, повністю спростовують такий історіографічний стереотип. А.Портнов висвітлив зміст оригінальних концепцій В.Пархоменка, що стосуються походження Русі, її взаємин із кочовим степом та аргументовано довів, простеживши за місцем ідей науковця в історіографічному процесі, важливе значення його новаторських гіпотез, здогадів та думок, які й сьогодні виглядають не зовсім «канонічно», для студіювань названих наукових питань.

Грунтовний нарис «В'ячеслав Заїкин: еміграційний історик із багатьма обличчями» (с.107–141) читається як детектив, адже тут ідеться про загадкового вченого, життя якого виглядає суцільною інтригою – надзвичайні наукові здібності та «незреалізований потенціал наукової ерудиції й аналітичного хисту» (с.140), належність до кількох антагоністичних ідеологічних та історіографічних середовищ і підозри у відсутності твердих переконань, а то й у провокаціях і шпигунстві на користь антиукраїнських чинників, звичка самому писати рецензії на свої праці під криптонімами або псевдонімами, зрештою, ситуація повного історіографічного забуття його по-своєму плідних і цікавих текстів та ідей. На підставі ретельного вивчення біографії та творчості цього багатолікого інтелектуала автор робить спробу розгадати його таємниці (визнаючи при цьому гіпотетичний характер деяких своїх міркувань). Відтворюючи справжній світ цінностей В.Заїкина, А.Портнов дійшов висновку, що неабиякою цінністю, яку повсякчас той маніфестував, була православна релігійність. На думку автора, «наскрізною темою всіх досліджень» вченого була релігія та церковна історія, які «визначали історикову автопрезентацію в текстах» (с.129). А.Портнов показує В.Заїкина і як одного з найбільш проникливих та ретельних історіографів та критиків сучасної йому історіографічної традиції. Переконливо витлумачено також парадоксальне, на перший погляд, історіографічне забуття В.Заїкина: «не-належність до жодної «магістральної» історіографічно-політичної течії; світоглядна самотність, що переросла у брак учнів і послідовників, які пропагували б його доробок; урешті, відсутність фундаментальних розвідок, «причинковий» характер більшості публікацій» (с.141).

Головний герой нариса «Віктор Петров і його критики» (с.143–181) – постать не менш загадкова, проте набагато більш відома в інтелектуальній історії України. В.Петрову присвячено десятки досліджень різного наукового рівня та жанрів, які висвітлюють (із далеко неоднаковою мірою фаховості й ретельності) ледь не всі виміри його багатогранної та суперечливої (?) особистості й діяльності. Очевидно, що автор не став вибудовувати нову «версію» життєпису В.Петрова, а обрав позицію критика його критиків. Відтак, із перспективи А.Портнова, у літературі можна зауважити кілька інтерпретацій постаті українського письменника, науковця та радянського розвідника, водночас, на його думку, «жодна інтелектуальна фігура в українській літературі та історіографії не викликала такої гами емоцій: від недвозначної ненависті до некритичного захоплення» (с.180). Автор окреслює прихильні до В.Петрова інтерпретації, з

наголосом на трагічності його постаті та небуденних літературних і наукових талантах («шостий неокласик»; «провісник нової доби без автентичного обличчя»; «суперінтелектуал у полоні нелюдської системи»; «незалежний митець та агент із примусу в одній особі»; «український Фуко»), і критичні, з акцентом на етичній неприйнятності постаті В.Петрова через його співробітництво з радянськими спецслужбами («радянський шпигун, закамouflьований під третьорядного літератора»). Проте, як аргументовано показує у випадку кожної з версій А.Портнов, усі згадані трактування хибують на принципову методологічну ваду: вони спрямовані не стільки на розкриття справжнього В.Петрова, як на ствердження власних позицій авторів праць про В.Петрова в інтелектуальній ситуації еміграційного середовища та сучасної України. Передусім «Віктор Петров та його тексти фактично опинилися в центрі пострадянської боротьби за канон української культури» (с.180), а пишучи про нього, «його критики вибудовували власні репутації, стилістичні стратегії, інтелектуальні генеалогії, утверджувалися в моральній вищості чи здобували скандальну славу. Тобто, писали про себе» (с.181).

Два завершальних нариси книги – про чоловічих українських істориків другої половини ХХ ст. («Омельян Пріцак – історик модерної України», с.185–199; «Ярослав Дашкевич і Ярослав Ісаєвич: два обличчя величі історика», с.201–223). На вибраних прикладах (створення О.Пріцаком осередку українських студій у Гарварді («Гарвардського чуда»), гострокритична стаття 1966 р. О.Пріцака про М.Грушевського, Пріцакові розмірковування про історичну специфіку України) А.Портнов звертає увагу саме на стиль (а не на зміст, для чого, очевидно, не надається використаний тут індуктивний метод) історичного мислення визначного вченого. Історик мав хист «мислити парадоксально» та «будувати пояснювальні моделі непояснюваних явищ» (с.199). На слушну думку автора, О.Пріцакові були притаманні виразне розуміння того, що українська історична наука має перебувати в контексті світової історичної думки, а не знаходитися в «гетто» (с.191), що в науці важливо мати громадянську позицію, наукову відвагу та самопосвяту.

У порівняльному ключі змальовано життєві шляхи й наукові формати Ярослава Дашкевича та Ярослава Ісаєвича – «двох постатей, чия інтелектуальна рівновеликість, ерудованість і винятковість в українському контексті не могли не перетворитися на конкуренцію» (с.201). Тут розглянуто їх наукові кар'єри, роль в історичних дискусіях у незалежній Україні, візії поточної української політики, ставлення до проблеми деградації наукового рівня історичних праць, нефаховості в сучасній українській історіографії, нарешті «складні» (с.220) особисті взаємини. Автор оповідає і про свої власні враження від спілкування з «живими класиками» (с.207). Особливо цінним уявляється аналіз А.Портновим поглядів «двох Ярославів» на проблеми походження та розвитку української нації, питань польсько-українських взаємин. Цілком переконливим виглядає висновок автора про те, що попри відмінну стилістику інтерпретацій цих та інших гострих проблем українського минулого (яка відбивала «принципову різницю у способах висловити думку та способах самопрезентації» (с.210)), вони обстоювали часто однакові або близькі погляди і належали до тієї ж

інтелектуальної традиції. Добре обґрунтованими є й міркування автора про політичний світогляд львівських істориків, зокрема про природу їхнього патріотизму: «Патріотизм Ісаєвича був критичним, проєвропейським і значною мірою приватним [...]. Патріотизм Дашкевича був становчим, наступальним і антиглобалістським» (с.213). В інтерпретації непростих взаємин між істориками (в аналізі цієї теми А.Портнов виступає, здається, першопрохідцем), які значною мірою впливали на львівський (та й не тільки) інтелектуальний ландшафт, він цілком на стороні Я.Ісаєвича, закиди на адресу якого з боку його візаві називає «гострими та винятково несправедливими» (с.220).

Як бачимо, лейтмотивом (який, до речі, вельми важко вловити!) післямови до книги («Бійці за істориків») є не нова теза про складність «культурно-політичного феномену «українська радянська історіографія», у межах якого співіснували та взаємодіяли різні (хоч і не рівні) практики, наукові мотивації і типи кар'єри» (с.228). Водночас, хоча цех істориків у радянський період «такий не став суцільно безособовим колективним цілим», «українська радянська історіографія, завжди підозрювана в «націоналізмі», мала значно менше простору для академічного маневру, ніж Москва та Ленінград» (с.228–229).

Загалом текст А.Портнова відзначається перфектним знанням біографій та творчості його героїв, доброю поінформованістю про історіографічні проєкції їхніх наукових ідей і концепцій. На особливе відзначення заслуговує мова та стиль автора. Перед нами зразок історичного читива (у хорошому розумінні цього слова!) високого літературного рівня, яке захоплює безперечною мовною культурою науковця, здатністю до різних лінгвістичних стратегій, володінням мистецтвом створювати вишукану (але не вигадану) фабулу (зберігаючи при цьому сувору науковість тексту, фактичну і логічну вмотивованість висновків).

На погляд рецензента, праця А.Портнова оприявнює не тільки ставлення автора до попередньої української історіографічної традиції, але й певні стандарти історієписання, які для нього є взірцевими (?). У характеристиках «історій істориків» вгадується його симпатія до типу сміливого, розкутого, навіть екстравагантного вченого, який не боїться вдаватися до «іконоборських» наукових пропозицій і ламати стереотипи. Водночас автор наголошує на неслухності зверхнього ставлення до істориків минулого, на потребі розглядати їхні праці «в контексті часу, коли їх було написано», «не дорікати науковцям незнанням фактів та методів, що стали надбанням новітньої наукової думки» (с.46), пам'ятаючи про те, що як минулі, так і сучасні наукові уявлення «є неминуче тимчасовим станом наукової думки» (с.91).

Поряд із безперечними досягненнями автора, які визначили у цілому його високий науковий рівень, рецензент хотів би вказати на деякі неточності та вади тексту. За досконалого знання «облич і образів» української історіографії ХХ ст. авторіві не завжди вдається настільки ж вправно змалювати суспільно-політичне тло їхньої діяльності. Тут найбільш вдалими виглядають ті контексти, які мають стосунок до еміграційної української історіографії міжвоєнного часу. Менш успішно висвітлено соціокультурне та інтелектуальне середовище української історіографії в радянській Україні. Зокрема, не думаю, що Д.Яворницький мав «неоднозначне» ставлення до радянської влади (с.22), тим

паче, що автор наводить витяг із його антирадянської розмови, зафіксованої агентами ДПУ (с.25). Перебільшенням є твердження про те, що «після війни постать Яворницького було інтегровано до радянського канону української культури» (с.27). Насправді, до середини 1950-х рр. його ім'я та спадщина були напівзабороненими, відтоді відбувалася його часткова реабілітація, яка була зупинена новим витком антиукраїнської репресивної політики в УРСР на початку 1970-х рр. (тоді ж було припинено підготовку запланованого в Інституті історії АН УРСР видання його праць). Сумніваюся у слушності думки про те, що перед Н.Полонською-Василенко проблема вибору ідентичності постала під час революційних подій та змагань за незалежність (с.96). Як показує дослідження В.Ульяновського, історик постала перед таким вибором щойно опинившись в еміграції, де стала українкою державницьких переконань, а до того добре давала собі раду в межах російської традиції, правда обрамленої в «радянські» рамки.

Упадає у вічі фрагментованість, мозаїчність книги у сенсі методологічному. Усе-таки у різних нарисах помітна різна дослідницька оптика, себто різний ступінь занурення в предмет, розгляд різних ракурсів та відповідно – різна глибина осмислення постатей української історіографії. Повноцінними нарисами інтелектуальних біографій відтак можна вважати тільки розділи про В.Пархоменка та В.Заїкіна, інші складові книги не дотягують до такого окреслення свого статусу.

Нарешті, зауваження, яке автор цієї рецензії вважає таким, що стосується сфери цінностей і моделей історієписання (які, як відомо, не є конвенційними – одна сучасна дослідниця з цього приводу висловилася досить відверто: «Кожен пише, як він дише»), а не царини методології наукового дослідження та не повинно братися конче до уваги. Отож, на думку рецензента, у праці А.Портнова має бути присутньою бодай спроба окреслення загальних проблем українського історієписання та історичної науки ХХ ст. Автор ніби й не проти такої постановки (с.12), і раз по раз деякі загальні питання ставить (про природу академічного успіху, логіку академічної при(від)сутності (с.8), способи співіснування істориків із радянською системою й утримування ними відносної автономії наукової творчості (с.11–12, 228 та ін.), проте бодай приблизних відповідей, які б сягали поза межі конкретних історій персонажів його тексту, таки не дає. Наскільки типовими були життєві траєкторії його героїв, чи побутували певні моделі (а не індивідуальні стратегії) співіснування істориків з їхніми суспільно-політичними контекстами? Які професійні типи істориків та професійні ідентичності були присутніми в українській історіографії ХХ ст.? Які характеристики вкладаються автором в означення «відносна академічна свобода 1920-х рр.» – у чому виявлялася свобода і де починалася несвобода? Ці питання прямо відсилають до фактологічної конкретики вартісного дослідження А.Портнова, яке, попри висловлені зауваження, заслуговує на позитивне сприйняття як фахівцями у царині історії історіографії, так і широким колом усіх зацікавлених проблемами інтелектуальної історії України.

В.П.Яремчук (Острозь)